

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
35

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
35

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

35

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 35, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 320 էջ (ներդիր 8 էջ):*

**ՍՐՎԵՂԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները)**

Բանալի բառեր՝ Տավուշ, Սրվեղի վանք, Ս. Նշան եկեղեցի, Ս. Աստվածածին մատուռ, միջնադար, վերականգնում, բարեկարգում, պեղումներ, գտածոներ:

ՀՀ Տավուշի մարզկենտրոն Իջևան քաղաքից 30 կմ արևելք, անտառապատ լեռնալանջերին տեղավորված է Այգեհովիտ գյուղը: Գյուղից 3 կմ հարավ-արևմուտք տարածվում է միջնադարյան գյուղատեղին:

Սրվեղի վանական համալիրը (Սրվեգ, Սրվեղ, Սրուեղ¹) գտնվում է միջնադարյան գյուղատեղիի տարածքում՝ «Խաչին տակ» կոչվող դաշտամասում (պետ. ցուցակի ցուցիչ՝ 10.9.5.1) (նկ. 1)*: Միջնադարյան Հայաստանի Կայան գավառի (վաղ միջնադարում՝ Գուգարաց աշխարհի Չորոփոր գավառ) հոգևոր ու մշակութային կենտրոններից է: Բաղկացած է Ս. Նշան գլխավոր եկեղեցուց, վանքի միաբանության համար նախատեսված բնակելի և օժանդակ տնտեսական շինություններից, տապանաքարերով գերեզմանոցից, 1889 թ. կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցի-մատուռից: Ժամանակին շրջապատված է եղել բարձր պարիսպով, որից հիմնապատերն են միայն մնացել: Պարիսպից դուրս գյուղատեղիի և ձիթհանի ավերակներն են: Այժմ կիսավեր վիճակում նկատելի են միայն եկեղեցիները:

Հուշարձանախումբի ամրակայման, նորոգման և վերականգնման պետական ծրագրի շրջանակներում «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի» արշավախումբը 2021-2022 թթ. մաքրման-բարեկարգման աշխատանքներ և մասնակի հետազոտական պեղումներ իրականացրեց վանքի տարածքում: Այնուհետև, Հովհաննես Սանամյանի գլխավորությամբ, սկսվեց վերականգնող ճարտարապետների, ինժեներ-կոնստրուկտորների և երկրաբանների համատեղ աշխատանքը համալիրի ամրակայման ու վերականգնման նախագծի շուրջ:

* Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն, ghts@rambler.ru, mersaf87@mail.ru, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 12, 2023, գրախոսելու օրը՝ մայիսի 16, 2023

¹ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բաբելյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 694:

* Հոդվածի նկարները տե՛ս ներդիրում:

ՎԱՆՔԻ ԳԿԵԱՎՈՐ Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ (չափերը արտաքինից. երկ.՝ 15,5 մետր, լայն.՝ 9,3-10,26 սմ) գմբեթավոր դահլիճ տիպի կառույց է (նկ. 2): Ներսից կլոր, դրսից 12-նիստանի, սրածայր վեղարով գմբեթը հենվում է արևմտյան զույգ որմնամուկթերին հանգչող սլաքածև կամարների վրա: Զույգ պատուհաններ ունեցող խորանը կիսաշրջանաձև է, որի երկու կողմում կան կիսագլանաձև թաղով ծածկված, խորշավոր երկհարկ ուղղանկյուն ավանդատներ: Գեպի ավանդատների երկրորդ հարկեր տանում են խորանի երկու կողմի աստիճանները:

Թմբուկը պատած է կիսաշրջանակային որմնակամարներով, որոնց բացվածքներից յուրաքանչյուրում թողնված է նեղ, բարձր պատուհան:

Կառուցված է թրծած աղյուսով (չափերը՝ 25×25×4 սմ), միայն պատերի ստորին շարքերը, մոտ 1 մետր բարձրությամբ շարված են մուգ վարդագույն անդեզիտի սրբատաշ քարերով: Հետագայում իրականացված մասնակի նորոգումները կատարվել են միջին չափի ճեղքած ժայռաբեկորներով: Տարբեր տարիների իրականացրած վերանորոգումների հետքերն ակնհայտ երևում են եկեղեցու հյուսիսային պատի արևելյան (հատկապես հյուսիսային մուտքի շրջակայքում) և արևմտյան կողմերում, արևելյան պատի հյուսիսարևելյան, հարավարևելյան անկյուններում և պատի կենտրոնական մասում, արևմտյան դռան շրջանակի և անկյունների հատվածներում: Մասնակի նորոգվել է նաև գմբեթը: Կիրանց վանքից հետո շրջանում սա երկրորդ աղյուսաշեն համալիրն է²:

Վանական համալիրի հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ՝ պատմական տեղեկություններ չկան, իսկ հուշարձանի վիմագրությունը շատ աղքատ է և ոչնչով չի նպաստում այդ խնդիրը պարզելուն³: Ըստ ճարտարապետական և կառուցողական առանձնահատկությունների և Կիրանց վանքի հետ ունեցած բազմաթիվ զուգահեռների, թվագրվում է 13-14-րդ դդ.⁴:

Երկրաշարժների հետևանքով⁵ գմբեթի հյուսիսարևմտյան մասում, թափված աղյուսների ու վեղարի մակերեսի քայքայման պատճառով առաջացած անցքի մեջ երևում է մեծ կարասի կտոր: Ինչպես միջնադարյան շատ եկեղեցիներում, այստեղ ևս գմբեթի մեջ տեղավորել են կարասներ՝ գմբեթի թեթևությունն ու ձայնի հնչեղությունն ապահովելու համար: Կառուցման նույն տեխնիկան փաստեցինք նաև ավելի ուշ՝ 19-րդ դարում կառուցված փոքր մատուռի խորանի վրա պահպանված կամարաձև ծածկի՝ գմբեթարդի պարագայում:

² Ի. Էլլարյան, Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 70:

³ Գիվան հայ վիմագրություն, Պ. 6՝ Իջևանի շրջան, կազմ.՝ Ս. Ավագյան, Հ. Ջանիդադյան, Երևան, 1977, էջ 147:

⁴ Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արխիվ:

⁵ Այս եզրակացությանն է հանգել ինժեներ-կոնստրուկտոր Սերգեյ Սիմավորյանը՝ տեղում ուսումնասիրելով կառույցն ու պեղումների արդյունքները:

Առավել շատ վնասված է եկեղեցու արևմտյան կեսը: Արևմտյան թաղից ու պատերից պոկված հսկայական կտորները փակել էին արևմտյան մուտքն ու խորան տանող ճանապարհը: Ուխտավորների ջանքերով, ժամանակին մի փոքր հատված է մաքրվել, իսկ փրվածքները, արտաքուստ ու ներքուստ, կուտակվել էին մուտքից աջ ու ձախ:

Եկեղեցու ներսում փրվածքից կուտակված ամենաշատ քարահողային լիցքն արևմտյան մուտքից հարավ-արևմուտք էր, և աշխատանքները կենտրոնացրինք հենց այդ հատվածում: Վերջինիս առավելագույն բարձրությունը հասնում էր 1,6 մետրի: Լիցքի մեջ առկա էին տեղական ավազաքարի՝ անդեզիտի մեծ ու մանր կտորներ, աղյուսներ (ինչպես հատ-հատ, այնպես էլ կրաշաղախով ամրացված մեծ կտորներ), տարբեր կենդանիների՝ այդ թվում նաև կրծողների ու թռչունների բազմաթիվ ոսկորներ:

Լիցքի արևելյան կողմում նկատվում էր մեծ սալաքար: Այն պեղել-բացելուց հետո պարզվեց, որ ամբողջական խաչքար է (խոր.՝ 45,5-69,5 սմ): Դրված է արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ՝ գագաթով դեպի արևմուտք (չափերը. երկ.՝ 183 սմ, լայն.՝ 63-71 սմ, հաստ.՝ 17-22 սմ): Կերտված է տեղական մուգ վարդագույն ավազաքարից: Երկար ժամանակ մնալով խոնավ քարահողային լիցքի տակ, խաչքարի հատկապես աջ կեսը բավական քայքայվել է: Աջ կեսի փոքր խաչապատկերը մեծից առանձնացնող կամարի մի հատվածը կտրված էր: Մեր վերականգնող Ս. Խալիկյանին հաջողվեց այն ամրակայել և վերականգնել: Կենտրոնում տեղակայված է թևերի եռաբողբոջ վերջավորություններով մեծ խաչը, որի վերին թևի ակնագնդերից աջ ու ձախ կախված են խաղողի ողկույզներ: Հորիզոնական խաչաթևերի տակ, նեղ կամարազարդերով առանձնացված, պատկերված է մեկական փոքր խաչ՝ հորիզոնական համապատասխանաբար աջ ու ձախ խաչաթևերի գագաթներով հաված մեծ խաչի ստորին թևին: Եվս երկու, ավելի փոքր խաչաքանդակներ տեղակայված են կենտրոնական խաչի վերին թևի աջ ու ձախ կողմում: Վերջիններս, սակայն, բավական հողմնահարված են. աջն ամբողջությամբ քայքայված ու կտրված է, իսկ ձախից պահպանվել են միայն աջ ու ստորին խաչաթևերը: Լավ արտահայտված քիվը հարթ է, անզարդ: Խաչքարի ստորին մասը ևս անզարդ է: Ամենայն հավանականությամբ, խաչքարն անավարտ է: Ստորին մասում 17×50×20 սմ չափերով պոչուկը հուշում է, որ այն նախատեսված է եղել պատվանդանի վրա կանգնեցնելու համար: Խաչքարն իր զուգահեռներն ունի Շիմուրադի, Նոր Վարագավանքի խաչքարերի մեջ և ռճական առանձնահատկություններով, թվագրվում է 12-րդ դ. սկզբներով:

Խորանի մոտ, հարավային կողմի առաջին հարկի ավանդատան ճակտային կամարաձև քարի (չափերը՝ 60×90 սմ) վրա պահպանվել են կրաշաղախ սվաղի վրա արված որմնանկարի հետքեր: Կենտրոնում ուրվագծվում է սրբապատկեր՝

լուսապսակի մեջ ներառված, իսկ եզերում, սուր գագաթներով դեպի ներս՝ եռանկյունաձև կամարագոտի: Առկա են կանաչ, փիրուզագույն, սև և կարմիր ներկերի մնացորդներ: Յավոք պատկերը եղծված է՝ հետագայում արված գրառումների, փորագրությունների հետևանքով: Կարմիր ներկի հետքեր նկատվում են նաև ավանդատնից խորան ձգվող պատի կենտրոնական մասում: Եկեղեցու ներսում տեղ-տեղ նկատվում են կրաշաղախի հետքեր: Չի բացառվում, որ որմնանկարն ընդգրկած լինի ավելի մեծ ծավալներ:

Հարկ է նշել, որ հուշարձանն ուսումնասիրող ոչ մի հետազոտող չի նշում որմնանկարների կամ դրանց հետքերի գոյություն մասին: Մինչդեռ աղյուսաշար մյուս եկեղեցու՝ Կիրանցի մասին խոսելիս Եղիազարյանը նշում է. «Շենքը ներսից սվաղած է կրաշաղախով, որի վրա եղծված վիճակում նկատելի են որմնանկարներ: Վերջիններս դիմանկարներ են՝ կրոնական բովանդակությամբ. կան նաև զարդանկարներ»⁶: Մեկ այլ հետազոտող, որ անդրադարձել է Աղստևի հովտի հուշարձաններին, Կիրանց վանքի ներքին հարդարանքի մասին գրում է. «Պատերը ներսից սվաղված են կրաշաղախով, որանց վրա պահպանվել են հոյակապ որմնանկարներ՝ վրացատառ և հունատառ մակագրություններով, որը վկայում է եկեղեցու հայ քաղկեդոնականներին պատկանելը: Թմբուկի միջին հարթությունը և պատուհանների շուրջը երեսպատված են երկնագույն շքաղյուսներով»⁷:

Հետաքրքրական է, որ Այգեհովիտ գյուղի հնաբնակներից Լենա Գևորգյանը հիշում է որմնանկարը: Նա պատմեց, որ մոտ յոթ տարեկան հասակում (այժմ 70-ին մոտ կին է) այցելել է Մովեղի վանք, և նկարագրեց պատին պատկերված տղամարդու սրբապատկերը:

Հուշարձանի ամրակայման, վերականգնման համար անհրաժեշտ էր նաև արտաքինից բացել եկեղեցու հիմքերը, որպեսզի համապատասխան մասնագետները կարողանան հետազոտել և կազմել վերականգնման նախագիծը: Ամենաշատ և ամենամեծ աղյուսաքարային կուտակումը արևմտյան մուտքից ձախ ընկած հատվածում էր: Եկեղեցու կրաշաղախն այնքան ամուր է արված, որ արևմտյան թաղից ու պատերից թափված հսկայական կտորները պահպանել են իրենց միատարրությունն ու ամրությունը: Մեզ հաջողվեց հեռացնել հողի լիցքը, պատերի մանր ու մեծ կտորները, ծառերի ու թփերի արմատները: Իսկ հսկայական բեկորները թողեցինք տեղում՝ մաքրելով միայն դրանց շրջակայքը:

Ս. Նշան եկեղեցու հարավային և արևելյան արտաքին պատերի հիմքերը

⁶ **Հ. Եղիազարյան**, Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները V, Իջևանի շրջան (ուղեցույց), Երևան, 1947, էջ 14:

⁷ **Ի. Էլարյան**, նշվ. աշխ., էջ 67:

բացելու նպատակով, այդ պատերի տակ 1 մետր լայնությամբ մաքրեցինք նախ բուսածածկույթը, հետո պեղեցինք հողի բարակ շերտը:

Հիշյալ հատվածներում բնական ժայռի ելքերը տեղ-տեղ նկատելի էին: Խոտածածկույթն ու առավելագույնը 30 սմ հողի շերտ հեռացնելուց հետո և՛ արևելյան, և՛ հարավային կողմերում բնական ժայռերն ու դրանց վրա նստած պատերի հիմքերն ամբողջությամբ բացվեցին:

Հարկ է նշել, որ եկեղեցու հարավային կողմում բնական ժայռի ելքերն ավելի մակերեսային են, քան հյուսիսայինում: Պարզելու համար, թե այս հատվածում ի՞նչ խորությամբ վրա է գտնվում ժայռը, եկեղեցու հյուսիսային պատի արևմտյան կողմում 1×1 սմ չափերով խուզահոր դրեցինք: Բնական ժայռը բացվեց քառակուսու արևելյան կողմում 160 սմ, իսկ արևմտյան կողմում՝ 182 սմ խորություների վրա (0 կետից):

Ս. Նշան եկեղեցու վիմագրական տեղեկությունները աղքատիկ են: Այդ արձանագրություններին ժամանակին անդրադարձել են Մ. Բարխուտարյանը⁸ և Ս. Բարխուզարյանը⁹: Առավել մանրամասն ու ճշգրիտ Սրվեղի վանքի արձանագրությունները վերլուծել է Ս. Ավագյանը՝ «Դիվան հայ վիմագրության» 6-րդ պրակում¹⁰: Մասնավորապես խոսվում է հինգ արձանագրության մասին: Այստեղ առանձին-առանձին չենք անդրադառնա բոլորին, սակայն հարկ ենք համարում խոսել դրանցից երկուսի մասին: Մասնավորապես, եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունում, վերանորոգված հատվածում խաչքարի կողքին ագուցված է եղել միակտոր քարի վրա կիսակղծ քառատող գրություն.

[.....ԹՈՐՈՍ ԿԱ
ՆԿՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ Ի
ԲԱՐԵՆԱԽՍՈՒԹԵ"Ա"Ն.....]

Այժմ այս արձանագրության փոխարեն, թեքադիր վնասված խաչքարի կողքին մեկ այլ քար է՝ 1997 թ. արձանագրությամբ՝

[Ս. ԱՐՇԱԿ
Զ. ՀԱՐՈՒԹ
Շ. ՏԻԳՐԱՆ
Շ. ԿԱՐԵՆ
....ՍԱՇԱ]

⁸ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 340:

⁹ Ս. Բարխուզարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 41:

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, Պ. 6՝ Իջևանի շրջան, էջ 147-149:

Հավանաբար այս անձինք 1997 թ. վերանորոգել են եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունը և թողել իրենց անունները: Իսկ նախկինում փաստված գրություն հետքն անգամ չկա:

Հինգերորդ արձանագիր քարը հիշատակվում է հյուսիսային պատի տակ, որը, սակայն, մենք գտանք եկեղեցու խորանի վրա՝ քարակույտի մեջ.

[... եի ԾնՈՂԱՅ ՄԵՐ՝ՈՅ"]

Այժմ պահպանվել է միայն [...ՈՂԱՅ Մ...] հատվածը:

Մեկ այլ արձանագրություն գտանք արդեն Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսում, առաջին հարկի ավանդատան հարավային պատի շարվածքում: Մուգ վարդագույն անդեզիտից սրբատաշ քարի վրա արված գրությունից պահպանվել է ընդամենը 3 տողի վերջավորությունը.

[...ՉՍԻ
...ԱՄ
...ՈՐՔ]

Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՌԸ (չափերը. երկ.՝ 10,1-10,2 մետր, լայն.՝ 5,6 մետր) ուղղանկյուն հատակագծով, կիսաշրջան խորանով կիսավեր շինություն է, որի հյուսիսային պատին մկրտարանն է (նկ. 3): Այդ կողմում եղել է նաև մեկ պատուհան, որը հետագայում փակվել է: Հարավային պատին կա քառակուսի խորշ: Ծածկը չի պահպանվել: Շարվածքը կանգուն է 2-2,5 մ բարձրությամբ: Հատակը հողից է:

Խոսելով ծածկի մասին, եղիագարյանը նշում է, որ այն փայտածածկ է եղել և այժմ ամբողջովին փլված է¹¹: Պահպանված պատերի մաքրման արդյունքում պարզվեց, որ ծածկը քարից է եղել: Մասնավորապես Հ. Սանամյանի հաղորդմամբ, արևմտյան պատին թաղի հարավ մասից շարվածքում մի քանի քար պահպանվել է: Այդ փաստը թույլ է տալիս վերականգնող ճարտարապետներին ամբողջացնել թաղն ու ծածկը:

Մկրտության ավագանի մոտ գտնվող քարի վրա թողնված արձանագրությունը վկայում է, որ եկեղեցի-մատուռը 1889 թ. կառուցել է գյուղի համայնքը՝ Տեր Հովհաննես քահանայի առաջնորդությամբ: Կառուցված է տեղական լեռնաքարի միջին չափի բեկորներով, կրաշաղախով:

Մատուռի ներսում պեղումների արդյունքում բացվեց երկու սալատապան: Առաջինը տեղադրված է մատուռի գրեթե կենտրոնական մասում (№ 1): Քարը երկու կես էր արված: Փոքր հատվածը շրջած ու թեք մխրճված էր հողի մեջ: Մեծ կտորը գտնվեց անխաթար վիճակում (խոր.՝ 134-154 սմ 0 կետից): Երկու կտոր-

¹¹ Հ. եղիագարյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

ների միջև ընկած տարածքը (43-55 սմ) լցված էր վեց միջին ու փոքր չափի անմշակ քարերով (նաև մանր այլ քարերով ու աղյուսի շարգված կտորներով), որոնք թափվել էին եկեղեցու հյուսիսային պատից: Ամենայն հավանականությամբ, ժամանակին գանձագողերն են կոտրել ու շրջել քարի մի մասը: Ունի ընդհանուր 230 սմ երկարություն, 90 սմ լայնություն և առավելագույնը 30 սմ հաստություն: Մակերեսը հարթ է՝ առանց որևէ գրություն: Հարդարված է երկուական լայնակոս եզրագծերով, որոնց միջև դաշտերի լայնությունը կազմում է 6 սմ:

Բեմի եզրն ու դրա դիմաց ընկած հատվածը գմբեթադրի փլվածքներից մաքրելուց հետո բացվեց երկշարք բեմառէջքը (երկ.՝ 245 սմ, բարձր.՝ 56 սմ): Վերջինիս դիմաց 30 սմ լայնությամբ խորացանք այնքան, մինչև հասանք ժայռային ելքերին՝ 108 սմ (հվ.)-150 սմ (հս.) խորություններում:

Հարավային պատի տակ, խորանից մոտ 60 սմ հեռավորության վրա, դրված է մեկ այլ տապանաքարի կես՝ № 2 (խոր.՝ 112 սմ): Կերտված է մուգ վարդագույն անդեզիտից: Մակերեսը հարթ է՝ նեղ գծազարդով եզերված: Պահպանված չափերն են. երկ.՝ 83 սմ, լայն.՝ 34, հաստ.՝ 10 սմ: Ենթադրելի է, որ բազալտե մեծ տապանաքարը դրվել է եկեղեցու կառուցումից՝ 1889 թ.-ից հետո: Չի բացառվում, որ հենց Տեր-Հովհաննես քահանայի աճյունն էլ հետագայում ամփոփված լինի իր իսկ կառուցած եկեղեցում: Հարթ տապանաքարերը լայնորեն տարածվում են 12-րդ դարից: «Նման սալատապաններ հանդիպում են ինչպես գերեզմանատներում, այնպես և գավիթներում, եկեղեցիների մուտքի դիմաց: Հետաքրքիր է, որ դրանք ծառայել են նաև որպես հատակի սալաքարեր, որոնց վրայով կարելի էր քայլել»¹²: Սրանով էլ պայմանավորվում է գավիթներում միայն հարթ տապանների առկայությունը: Հարկ է նշել, որ «քրիստոնեություն պետականացման հենց սկզբնական շրջանից մեծ էր ցանկությունը եկեղեցու ներսում թաղվելու, ինչի մասին վկայում են հայոց հայրապետների կանոններում անդրադարձն այդ թեմաներին»¹³: Վաղ միջնադարում կառուցված եկեղեցիների ներսում և դրանց շրջակայքում կատարված թաղումների լավագույն ասպցուցները տեսնում ենք Աղցքում¹⁴, Երերույքում¹⁵, Չիչխանավանքում¹⁶ և այլն:

¹² Գ. Միրիչանյան, Ս. Աղայան, «Հայաստանի X-XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանությունը և առանձնահատկությունները», «Հայագիտական հարցեր» հանդես 1(19), 2020, էջ 91:

¹³ Նույն տեղում, նաև Կանոնագիրք Հայոց, գիրք Ա, աշխատասիր.՝ Վ. Հակոբյան, իմբ.՝ Հ. Ա. Անանյան, էմ. Ա. Պիվազյան, Երևան, 1964, էջ 381, 486:

¹⁴ Մ. Սաֆարյան, Աղցքի արքայական դամբարանի միջնադարյան թաղումները, Աշխատասիրություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի, հ. 8, ՀՀ անկախության 30-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2021, էջ 99:

¹⁵ Պ. Տոնապետյան, Երերույք. քրիստոնեական Հայաստանի նշանավոր հնավայր, Երևան, 2020, էջ 130-131:

¹⁶ Ա. Նալբանդեան, Տ. Ալեքսանեան, Գ. Միրիչանեան, Չիչխանավանք, Երևան, 2015, էջ 33:

Հատկանշական է, որ դեռևս 1937-1938 թթ. Սրվելի վանք այցելած Հ. Եղիազարյանը, տալով հուշարձանի համառոտ նկարագիրը, նշում է, որ 19-րդ դարի եկեղեցու «հատակին կան մի քանի, ըստ երևույթին հին, գերեզմաններ՝ մեծ տապանաքարերով»¹⁷:

Մատուռի մուտքի հյուսիսային շարի մեջ ագուցված է ամբողջական խաչքար (չափերը. բարձր՝ 105 սմ, լայն՝ 62 սմ, հաստ՝ 10 սմ) (նկ. 3): Խաչաթևերով իրար հպված գույգ մեծ խաչերի միջև, ստորին խաչաթևերին զուգահեռ, փոքր խաչապատկեր է արված՝ օվալաձև մեղալիոնի մեջ վերցված: Նման խաչքարերն ընդունված է «ընտանեկան» համարել: Դրանք կանգնեցվում էին ամուսինների կամ հարազատների գերեզմանների վրա: Բնորոշ են հիմնականում 12-րդ դ. վերջ-13-րդ դ. սկզբին: Զուգահեռներն առկա են Դսեղի Քառասնից մանկանց, Մայրավանքի, Մակարավանքի, Նոր Վարագավանքի խաչքարերի մեջ¹⁸:

Համաժամանակյա մեկ այլ խաչքարի բեկոր էլ ներքուստ՝ հյուսիսային պատի շարվածքի մեջ փաստեցինք: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Ս. Նշան եկեղեցու պատերի մեջ ևս ագուցված են ավելի վաղ շրջանի ճարտարապետական մանրամասներ, չենք բացառում, որ կամ դրանք բերված են այլ հուշարձանից, կամ այս տարածքում ավելի վաղ գոյություն ունեցած կառույցի մնացորդներն են, որոնք կրկին օգտագործվել են:

Արտաքինից պատերի հիմքերը բացելու նպատակով արևելյան, հյուսիսային և հարավային պատերի տակ տարբեր լայնությամբ խուզահորեր գրեցինք (տեղանքի անհարմարություններից ելնելով): Մասնավորապես հարավային պատը արտաքինից դեմ է արված հողաթմբի, որը հասնում է պատի պահպանված բարձրությանը: Հասկանալու համար հողաթումբը հետազայում է ծածկել պատի ճակատը թե՛ շինարարներն այն որպես հենապատ են օգտագործել, 40-100 սմ լայնությամբ սկսեցինք պեղել, բացել ճակատը: Կենտրոնական մասում հարավից հպված ծառերի արմատների հաստ ճյուղավորումներ են ձգվում պատի մեջ, ինչի հետևանքով դեպի ներս այն ակնհայտ գոգավորում է ստացել: Կանգուն է հիմնականում առատ բուսածածկույթի շնորհիվ: Քանի որ արմատները հեռացնելը լուրջ վտանգ էր ներկայացնում մատուռի ամբողջականության համար, ուստի որոշեցինք հարավային պատի արևելյան և արևմտյան կողմերից նեղ խուզահորերով առաջանալ դեպի կենտրոն: Արևելյան կողմում մինչև 80 սմ հաստությամբ շերտ հեռացնելուց հետո, հասանք հիմքին, իսկ արևմտյան կողմում՝ մինչև 160 սմ: Պարզեցինք, որ հարավային պատը ճակատ չունի և բնական հողաթումբն օգտագործել են որպես հենապատ: Հետաքրքրական է, որ մատու-

¹⁷ Հ. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 18

¹⁸ Խաչքարերի վերաբերյալ խորհրդատվության համար շնորհակալություն եմ հայտնում մեր գործընկեր Սևակ Արևշատյանին:

ուի հարավային պատն արտաքինից ունի երկաստիճան շարվածք (դեպի վեր նեղանում է): Այն հիմքի մասում ունի 112 սմ լայնություն, իսկ վերին մասում՝ 90 սմ:

Հյուսիսային և արևելյան պատերի արտաքին հիմքերը բացելու համար ևս ստիպված եղանք բավական խորանալ. հյուսիսային պատի տակ՝ 50-70 սմ, արևելյան պատի տակ՝ մինչև 80 սմ:

ՏԱՊԱՆԱԲԱԿԸ տարածվում է Ս. Նշան եկեղեցու ու Ս. Աստվածածին մատուռի միջև: «Իրվան հայ վիմագրության» մատենաշարի 6-րդ պրակում հետազոտողներն հիշատակում են վանքի շրջակայքում առկա տապանաքարերի և խաչքարերի մասին. «Վանքի շրջակայքում նկատվում են բազմաթիվ շենքերի մնացորդներ, հիմնապատերի և քարակույտերի ձևով: Կան նաև բազմաթիվ տապանաքարեր և խաչքարեր»¹⁹: Վերջիններս, իրենց առանձնահատկություններից ելնելով, թվագրվում են 12-14-րդ դդ.:

Մաքրելով Ս. Նշան եկեղեցուց հյուսիսային ընկած տարածքի վերին շերտը, պատին շատ մոտ սկսեցին բացվել տապանաքարեր, իսկ ահա խաչքարերը հիմնականում բեկորային են ու սփռված ողջ տարածքով:

Ս. Նշանի հյուսիսային պատից 70 սմ հեռավորության վրա տարածվում են տապանաքարերը: Մասնավորապես, հյուսիսային մուտքի արևելյան կողմից 225 սմ հեռավորության վրա (դեպի հյուսիս-արևելք) բացվեց № 1 տապանաքարը (խոր.՝ 0 կետից 134-160 սմ): Կերտված է տեղական բազալտից: Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 257°): Կտրված է 2 մեծ և կողքից 2 փոքր կտորների (հարավային եզրի արևելյան և արևմտյան մասերում): Արևմտյան մեծ կտորի արևմտյան եզրից մինչև 1 սմ լայնությամբ ճաք է ձգվում: Մակերեսը հարթ է, եզերված զույգ ակոսագծերով, որոնց միջև ընկած դաշտերի լայնությունը կազմում է 3 (արտաքին) և 8 սմ (ներքին): Գրեթե կենտրոնում, մակերեսի վրա առկա է շրջանաձև փոսիկ (ընդհանուր շափերը. երկ.՝ 180 սմ, լայն.՝ 60 սմ):

№ 1 տապանաքարին անմիջապես հարավից հպված է № 2-ը: Վերջինս եկեղեցու հյուսիսային պատից 70 սմ է հեռու, իսկ հյուսիսային մուտքի արևելյան եզրից 115 սմ (խոր.՝ 137 սմ 0 կետից): Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 255°), գլուխը դեպի արևմուտք: Կերտված է տեղական բազալտից: Չորս կտորից է 2 մեծ, 2 փոքր: Մակերեսն ունի ակոսագիծ քառանկյան մեջ ներառված երկխորան հարդարանք: Չևով նման է նորավանքի գավթում գտնվող Ստեփանոս Օրբելյանի տապանաքարին: Միայն թե վերջինիս խո-

¹⁹ Իրվան հայ վիմագրության, Պ. 6՝ Իջևանի շրջան, էջ 147:

րանների մեջ մեկական տող արձանագրություն կա: Իսկ Սրվելզում հայտնաբերված սալատապանները արձանագիր չեն: Իր ոճական առանձնահատկություններով թվագրվում է 13-14 դդ. (ընդհանուր չափերը. երկ.՝ 205 սմ, լայն.՝ 72 սմ):

Առաջինից 30 սմ դեպի արևմուտք մյուս տապանաքարն է բացվել՝ № 3 (խոր.՝ 124 սմ 0 կետից): Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 262°): Վերջինս դարձյալ տեղական բազալտից է: Թերի է. արևելյան կեսի հյուսիսային մասը բացակայում է, հյուսիսից՝ կտրվածքում շերտատված-բեկոտված է (ընդհանուր չափերը. երկ.՝ 182 սմ, լայն.՝ 17-74 սմ): Մակերեսը հարթ է՝ հարդարված ակոսագծերով (եզրի լայնությունը ակոսից 6 սմ է), կենտրոնում կա: Թեև արևմտյան մասը շերտատված է, կարող ենք տեսնել, որ նման է № 2 տապանաքարին:

Վերջինից 50 սմ դեպի հարավ, վանքի հյուսիսային մուտքի դիմաց՝ 121-124 սմ խորություն վրա կա մի մեծ սալ է դրված: Արևմտյան գլուխը կտրված է, հյուսիսային մասում 2 այլ քար է դրված: Սրան, թեև պայմանականորեն, բայց կա տվել ենք տապանաքարի համար՝ № 4: Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 252°): Մակերեսը հարթ է՝ առանց հարդարանքի: Եզրագծերն ուղիղ են: Հնարավոր է շրջված լինի: Քանի որ անմիջապես վանք տանող հյուսիսային մուտքի դիմաց է գտնվում, ուստի առավել հավանական է՝ մուտքի դիմաց երբևէ գոյություն ունեցած սալահատակից քար լինի: Սրան անմիջապես հարավից հպված է կա մի սալ՝ համեմատած փոքր, որը ձգվում է դեպի մուտքի շարվածքը: Գերեզմանաքարերը խիստ վնասվել էին տարիներ շարունակ մակերեսին աճած մոշի թփերի արմատային լայն ցանցից: Ճաքերի ու կտրվածքների մեջ դրանք շարունակում են խորանալ²⁰:

ԳՏԱԾՈՆԵՐԸ

Սրվելզի վանական համալիրի պեղումների արդյունքում եղան բազմաթիվ գյուտեր: Գտածոների մեծ մասը հիմնականում կենցաղային և շինարարական խեցեղենի հազարավոր կտորներն են: Առկա են տարբեր՝ կարասների, կճուճների, սափորների, կժերի և այլ անոթների բեկորներ: Դրանք հիմնականում 19-րդ դ. կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցու զմբեթարդի փլուզման հետևանքով թափված ու մատուռի շրջակայքից հայտնաբերված նյութերն են:

Գլխավոր եկեղեցու ներսում, մկրտության ավազանի մոտ, դրված էր ամբողջական կուժ: Ունի կրեմադարչնագույն անփայլ մակերես (5YR 6/4, 5YR

²⁰ Տեղացիների բանավոր հաղորդմամբ, տարիներ առաջ, ինչ-որ մառդիկ եկել են և հիշյալ տապանաքարերը շրջել, ինչ-որ բաներ (հավանաբար գանձ ոսկի) փնտրել ու ոչինչ չգտնելով, ետ տեղը դրել ու հեռացել: Չի բացառվում, որ ինչպես մատուռի ներսում, այնպես էլ այստեղ, գանձագողերի ավերիչ հետևերին ենք ակամատես լինում:

5/4), հարթ հատակ, գնդաձև-երկարավուն իրան, կարճ-գլանաձև պարանոց: Շուրթը՝ դեպի դուրս թեքությամբ իջնում և գրկում է այն: Շուրթից սկսվող և անոթի ուսերին նստած արմնկաձև ամրացված կանթը ժապավենաձև է կտրվածքում՝ օվալաձև: Մակերեսին 2 լայնակոս ուղղահայաց գծեր են արված: Կանթի հետ համակցված շուրթը պատրաստվել է առանձին և ամրացվել պարանոցին: Ուսերը հարդարված են քայլող ատամնավոր դրոշմիչով արված միմյանց հաջորդող երկուական սանրանախշ և սանրանախշ-ալիքազարդ գոտիներով (չափերը. Բարձր.՝ 46 սմ, լայն.՝ 30 սմ, հատակի տ/գ՝ 11,77 սմ, շուրթի տ/գ՝ 6,5 սմ, շուրթի հաստ.՝ 1,48 սմ, կանթի չափերը. բարձր.՝ 13,2 սմ, լայն.՝ 4,4 սմ, հաստ.՝ 1,25 սմ): Մակերեսին նկատվում էին կրաշաղակի հետքեր:

Վերոհիշյալ կուժի հետ դրված էր նաև կարասի (№ 1) մի քանի կտոր: Հետագայում, մատուռի շրջակայքի պեղումներից, գտնվեցին միևնույն կարասին պատկանող բազմաթիվ բեկորներ, ինչը թույլ տվեց ամբողջացնել անոթը: Այն ունի կրեմաշագանակագույն անփայլ մակերես ու աստառ (5YR 5/4), գոգավոր հատակ, գնդաձև-երկարավուն իրան, կարճ պարանոց և հարթ կտրած ու թեթևակի դեպի ներս հակված լայնադիր շուրթ: Իրանը հարդարված է ուսերից սկսվող և մինչև իրանի ստորին մասը հասնող 19 շար մանր գիգզագ նախշագոտիներով (չափերը. բարձր.՝ 48 սմ, լայն.՝ 38 սմ, հատակի տ/գ՝ 10 սմ, շուրթի տ/գ՝ 24,5 սմ, շուրթի հաստ.՝ 2,94 սմ):

Վերոհիշյալ փաստերը թույլ տվեցին եզրակացնել, որ այս անոթները ևս մատուռի գմբեթարդի շարի մեջ են եղել: Գմբեթարդի փլուզվելուց հետո, թերևս գյուղացիները, համեմատաբար ամբողջական և մեծ կտորները տեղափոխել են Ս. Նշան եկեղեցի:

Առանձնանում է գոտեզարդ կարասի իրանը: Այն միակ դաջազարդ օրինակն է Սրվեղից գտնված հազարավոր կավանոթների բեկորների մեջ: Ունի բաց դարչնագույն մակերես (5YR 6/6)՝ տեղ-տեղ մուգ կարմիր ներկած-կոկած հետքերով (7.5R 4/6): Միջուկը մոխրագույն է (7.5YR 5/1) Պահպանվել է ուսերին նստած, ժապավենաձև կանթի հիմնամասը, որի կենտրոնով անցնում է մատնեքված ակոսազարդ: Անմիջապես կանթի տակ պատկերված է կլոր դրոշմիչով կատարված սեպաձև քառաթև սեղմվածքներից կազմված 4 վարդյակ: Պատրաստված է մանրահատ կավից՝ բազալտի, կվարցի և այլնի խառնուրդով (չափերը. երկ.՝ 10,93 սմ, լայն.՝ 14,9 սմ, հաստ.՝ 0,81-1,14 սմ): Դաջազարդ անոթների կտորներ այս տարածաշրջանում քիչ են գտնվել: Հայտնի են Մակարավանքից, Տավուշ բերդից և Այգեձորի Աղջկա բերդից²¹: Բնորոշ է 12-13-րդ դդ. գոտեզարդ անոթներին: Հատկանշական է, որ Մակարավանքից գտնված բեկոր-

²¹ Հ. Եսայան, «Իջևան-Տավուշի գունագարդ, դրվագած և դաջազարդ խեցեղենի մասին», ԲեՀ, 1 (97), Երևան, 1999, էջ 182:

ներից մեկի վրա նմանատիպ դաջվածք կա: Վերջինս կարմիր անգոբապատ սափորի կտոր է, որի պարանոցը հարդարված է խոր ներճկված սեպածեղ գարդեբուրով և ուռուցիկ գծերով, իսկ «իրանի վերին մասով, անմիջապես պարանոցի տակով, անցնում են կլոր դրոշմագարդով կատարված սեպածեղ սեղմվածքներից կազմված հինգ վարդյակներ»²²:

Շինարարական խեցեղենից գտնվել են հարթ և կիսակոր կղմինդրի և ջրատար փողրակների կտորներ: Ծածկի կղմինդրների մեջ առանձնանում են հարթ, ուղիղ կտրած կողերով կղմինդրի մի քանի բեկոր: Դրանք պատված են երկնագույն ջնարակով և, ամենայն հավանականությամբ, նախատեսված են եղել դեկորատիվ հարդարանքի համար: Նման կղմինդրներ հայտնի են Սանահինի վերջին տարիների պեղումներից (հնագետ Ա. Նալբանդյան): Լոռի բերդում (հնագետ Ա. Նալբանդյանի բանավոր խաղորդմամբ) և Կիրանց վանքում²³, որպես հարդարանքի միջոց, օգտագործվել են բազմագույն ջնարակով պատված շքաղյուսներ:

Բազմաթիվ են նաև փողրակների բեկորները: Հայտնի է, որ համալիրից հարավ տարածվող բարձրադիր լեռներից կավե խողովակներով ջուր է բերվել վանքի և գյուղատեղիի համար:

Կավակերտ գտածոների մեջ առանձին խումբ են կազմում լուսավորության միջոցները (աղ. 1): Ս. Նշան եկեղեցուց գտնվածները հիմնականում դարչնագույն ու կրեմաշագանակագույն մակերեսով, համասեռ խառնուրդով մանրահատ կավի խմորից կերտված մոմակալների, բազմաչք ճրագակալների մանրամասներ են: Սկավառակաձև հիմքի վրա գլանաձև ծորակատիպ ելուստներով երեք տարբեր ճրագակալի հատվածներ են: Հարկ է նշել, որ ծորակատիպ ելուստները պատրաստվել են առանձին և հետո ամրացվել սկավառակաձև հիմքերի վրա: Վերջիններս, հավանաբար, նստած են եղել ոտք-հենակի կենտրոնից բարձրացող թերևս կարճ վզիկի վրա: Ճրագներ հայտնաբերվել են Հայաստանի գրեթե բոլոր միջնադարյան հուշարձաններից²⁴: Մասնավորապես կավե ճրագների «վաղագույն օրինակները Հայաստանում հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. IV հազարամյակից»²⁵: Պեղված ճրագների մեծ մասն աչքի է ընկնում «հորինվածքի ու կերտվածքի կատարելություն, պարզ, բայց նրբաճաշակ հարդարանքով, կավի արտակարգ մաքրություն, խեցու թեթևություն, բարձրակարգ ու համաշափ թրծմամբ»²⁶: Իրենց ձևով մեր գտածոները տարբերվում են մինչ օրս հայտնի

²² Նույն տեղում:

²³ Հ.Նդիագարյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

²⁴ Ն.Հակոբյան, «Լուսավորության միջնադարյան կավակերտ միջոցները», «Հուշարձան» Տարեգիրք, հ. ԺԳ, 2019, էջ 57:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 55:

լուսավորության միջոցներից: Ն. Հակոբյանը գտնում է, որ միջնադարյան ճրագներն անցել են զարգացման երեք հիմնական շրջան²⁷: Մեր գտածոները հանգիստ կարող են դասվել վերջին՝ երրորդ շրջափուլի մեջ մտնող կավե ճրագակալ աշտանակների շարքին (10-13-րդ և հետագա դդ.): Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բոլոր կտորները գտնվել են Ս. Նշան եկեղեցու ներսից և արևմտյան մուտքի դիմաց, կարող ենք ենթադրել, որ օգտագործվել են միաբանների կողմից՝ վանքի գործունեության ծաղկման շրջանում:

Մետաղե գտածոների մեջ առանձնանում են արծաթե դրամները, բրոնզե խաչի բեկորն ու կախիկը:

Տապանատան տարածքից՝ մասնավորապես № 2 սալատապանի շրջակայքից գտնվեցին պարսկական արծաթե աբասիներ (աղ. 2, նկ. 2): Այս դրամների թողարկումը կապվում է Աբաս I մեծի անվան հետ: Սեֆյան դինաստիայի Հուսեին շահի օրոք (1694-1722) դրանք հատվել են տերուլիայի տարբեր դրամահատարաններում՝ այդ թվում Հայաստանի, Իրանի և Վրաստանի²⁸: 18-րդ դարի վերջում այս դրամները գրեթե դուրս էին մղվել շրջանառությունից:

Դրանցից երկուսը Թավրիզի դրամահատարանի տարբերանշնով են և թվագրվում են 1717, 1718 թթ.: Մյուսը հատվել է Թիֆլիսում՝ 1719 թ.: Գիմերեսին շիա հավատամքի բանաձևն է գրված. «Չկա Աստված Ալլահից բացի/ Մուհամեդը Ալլահի մարգարեն է/ Ալին Ալլահի ընկերն է»: Գրուլիայի շուրջը՝ շիա հավատամքի 12 իմամների անուններն են. «Ալի, Մուհամեդ, Հասան, Ալի, Հուսեին, Ջաֆար, Մուսա, Ալի, Մուհամեդ, Ալի, Հասան, Մուհամեդ»: Իսկ դարձերեսին գրված է՝ «Հուսեին, պետության տիրոջ ստրուկ» գրուլիունը²⁹:

Մետաղի նյութաբանական (ռենտգենաֆլյուորոսցենտային) հետազոտությունը ցույց տվեց, որ Թավրիզում հատված դրամների մեջ արծաթի պարունակությունը կազմում է 65,21 % և 65,63 %, իսկ Թիֆլիսում հատվածի՝ 66,92%³⁰:

Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային մուտքի խորշի մաքրման ժամանակ գտնվեց բրոնզից թևավոր խաչի բեկոր (աղ. 2, նկ. 1): Առավել նման է հորիզոնական խաչաթևի: Չափերից ելնելով, կարող ենք դասել խորանի կամ սեղանի խաչերի շարքին: Բեկորը պարզ և նուրբ խաչաթևի հատվածն է, որն ավարտվում է կիսալուսնաձև կտրվածքով՝ ծաղկային եռաբողբոջ վերջավորություններով: Յուրա-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 65:

²⁸ А. АКОБЯН, «О знаках монетариев на монетах Хусейна Сефевии (1694-1722) чеканенных в Иране, Армении и Грузии», *Армения-Иран. История. Культура. Современные перспективы взаимодействия. сборник статей*, Москва, 2013, с. 5.

²⁹ Դրամների վերլուծությունը կատարել է պատմ. գիտ. թեկ., դրամագետ Արմինե Զոհրաբյանը:

³⁰ Մետաղե գտածոների ռենտգենաֆլյուորոսցենտային հետազոտությունը կատարել է X-MET8000 Optimum GEO սարքի միջոցով, «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի» հնագիտական գտածոների վերականգնման բաժնի ավագ վերականգնող Աստղիկ Մելիոնյանը:

քանչյուր բողոքողի կենտրոնում մեկական փոսիկ է: Թևի եզրին, ակոսագծերով արված, եռանկյունաձև հատված է պահպանվել, որը հավանաբար կենտրոնից շողաձև դուրս եկող ճառագայթի վերջավորությունն է: Դիմերեսին նշմարվում է ինչ-որ իրի ամրացման հետքը: Այն կարող է թևին ագուցված քարի կամ վերադիր մետաղական հարդարանքի տեղը լինել: Դարձերեսը հարթ է (չափերը. երկ.՝ 3,23 սմ, լայն.՝ 2,79-9,85 սմ, հաստ.՝ 0,16-0,48 սմ):

Նյութաբանական հետազոտությունը պարզեցինք, որ խաչը ձուլված է անագային բրոնզից (Cu՝ 26,12%, Sn՝ 21,24%, Pb՝ 7%):

Ձևով նման է 9-13-րդ դդ. խաչերին: Բազմաթիվ զուգահեռներ ունի միջնադարյան խաչքարերում՝ Սանահին (1184 թ.), Գեղարդավանք (1212 թ.), Գոշավանք (1291 թ.), Կեչառիս (12-13-րդ դդ.) և փայտե գրակալների խաչաձև զարդաքանդակներում:

Մեր գտածոյին իր ձևով շատ նման է Անիից գտնված խաչ-կախիկը, որի թևերն ավարտվում են կիսալուսնաձև բացվածքով, ծայրերին եռաբողբոջներ, որոնք արդեն նորություն են և հատուկ 11-13-րդ և հետագա դարերի խաչերին: Խաչի կենտրոնից դուրս են գալիս ճառագայթներ, որոնք թևերի ծայրերին դառնում են եռանկյունաձև և խաչին տալիս բացված սեռակի տեսք³¹:

Մյուս զուգահեռ օրինակն իր պարզությունը ու նրբությունը առանձնանում է խորանի կամ սեղանի խաչերի խմբում: Գտնվել է Դսեղի Բարձրաքաչ Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթից՝ 1969 թ. մաքրման աշխատանքների ժամանակ: Թեև այն թերի է, այնուամենայնիվ, «թևերն ավարտվում են կիսալուսնաձև կտրվածքով՝ ծայրերին եռաբողբոջներ, որոնց յուրաքանչյուրի կենտրոնում ընկած է մեկական փոսիկ, զարդարված կետերով»³²: Հետաքրքրական է, որ այս խաչի դաշտը զարդարված է եղել կետազարդ փոսիկներով ու թևերին ագուցված քարերով, որոնք ժամանակի ընթացքում ընկել են: Սրվեղի օրինակի վրա էլ կա ինչ-որ առարկայի ագուցման հետքը:

Հաջորդ կարևոր գտածոն արույրե կախիկն է, որ հայտնաբերվեց Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային երկրորդ հարկի ավանդատան պեղումների ժամանակ (աղ. 2, նկ. 3): Քառանկյուն բարակ թիթեղին պատկերված է ձիավոր, որ երկար նիզակով խոցում է ձիու ոտքերի տակ ընկած վիշապին: Քրիստոնեական աշխարհում առավել հայտնի և սիրված սրբերից մեկի՝ ս. Գևորգի պատկերն է (չափերը. բարձր.՝ 2,88 սմ, լայն.՝ 2,56 սմ, հաստ.՝ 0,01 սմ, քաշը՝ 0,90 գր): Նմանօրինակ սրբապատկեր-կախիկներ Ռուսաստանում գործածվել են սկսած 14-15-

³¹ Ն. Հակոբյան, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղ IX-XIII դդ.: Ա. Ժամկոչյան, «Միջնադարյան Հայաստանի հաղհապակին IX-XIV դդ.», Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 10, Երևան, 1981, էջ 33, նկ. 22:

³² Նույն տեղում, էջ 34, աղ. IV, նկ. 6:

րդ դդ.: Ս. Գևորգի սրբապատկերները հայտնաբերվել են Ապարանի տարածաշրջանի Ծաղկաշեն գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 2020 թ. պեղումների ժամանակ և թվագրվում են 19-րդ դ. II կես-20-րդ դ. I կեսով³³: Սրվեղի նմուշը ևս կարող է թվագրվել 19-րդ դ. վերջ և 20-րդ դ. սկիզբ:

Նյութաբանական հետազոտությունը պարզեց, որ կախիկը ձուլված է արույրից՝ պղնձի և հիմնականում ցինկի խառնուրդ (Cu՝ 56,90%, Zn՝ 13,89%, Ni՝ 1,77%):

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Սրվեղի վանական համալիրի տարածքում մեր իրականացրած պեղումներն ամբողջությամբ կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները: Մասնավորապես, վերականգնման նախագծի համար պարզեցինք, որ գլխավոր եկեղեցին նստած է անմիջապես բնական ժայռի վրա: Որ փուլումները երկրաշարժերի հետևանք են և ոչ փափուկ, սորուն հիմքերի: Մի հանգամանք, ինչը բավական կհեշտացնի ամրակայման և վերականգնման գործընթացը:

Առաջին գործաշրջանից հետո ենթադրություն կար, որ Ս. Աստվածածինը կառուցվել է ավելի հին եկեղեցու հիմքերի վրա: Պեղումները փաստեցին, որ մատուռը ևս բնական ժայռի վրա է, որի հարավային պատի համար բնական հողաթումբը ծառայեցրել են որպես հենապատ, իսկ պատերի մեջ օգտագործել ավելի հին խաչքարեր ու բեկորներ, ինչպես Ս. Նշանում է: Սրանով հաստատվեց նախկինում առաջ քաշված ենթադրությունը, որ շրջակայքում ավելի վաղ կառույց է եղել, որի բեկորներն օգտագործել են վանական համալիրի տարբեր ժամանակների կառույցների շարվածքում:

Կարճ գործաշրջանի ընթացքում մաքրման աշխատանքներից բացի նաև մասնակի պեղումներ իրականացրինք, որոնց արդյունքում ունեցած գյուտերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ Սրվեղի վանքը զարգացած միջնադարում մեծ միաբանություն է ունեցել, և իր ժամանակակիցներ Կիրանցի, Մակարավանքի հետ մեծ համբավ է վայելել:

Լինելով հայ քաղկեդոնականների կառույց, Սրվեղի վանական համալիրն իր ուրույն տեղն է ունեցել տարածաշրջանի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Լիահույս ենք, որ եկեղեցիների վերանորոգումն ու դեպի համալիր տանող անտառամիջան ճանապարհի բարեկարգումը կմեծացնի հետաքրքրությունն այս հուշարձանի նկատմամբ և հետագայում, հավանական պեղումներն ու բազմաբնույթ ուսումնասիրությունները լույս կսփռեն վանական համալիրի մեր պատմության մեջ և մշակութային կյանքում ունեցած դերի և նշանակության վրա:

³³ Այդ մասին մեզ բանավոր հաղորդեց Ծաղկաշենի պեղումների ղեկավար Ա. Նալբանդյանը:

MERI SAFARYAN

THE MONASTERY COMPLEX OF SRVEGH**(Results of Excavations 2021–2022)**

Key words: Tavush, Srvegh Monastery, Holy Cross, chapel of Holy Mother of God, Middle Ages, restoration, improvement, excavations, finds.

The Srvegh monastery complex is located in the Aygehovit community of the Tavush region of the Republic of Armenia. It is dated to the 13th century. Within the framework of the state program for the fixation and restoration of the monument, in 2021–2022 the expedition of the “Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage” carried out cleaning and improvement work and partial excavations on the territory of the monastery. This was followed by a joint work of architects-restorers, civil engineers and geologists under the supervision of Hovhannes Sanamyan within the project of stabilizing and restoring the complex.

Summing up, we can say that the excavations completely fulfilled the tasks assigned to them. In particular, we found out that the main Holy Cross church stands on a natural rock and that the collapses are the result of earthquakes, and not of soft, loose foundations. This will significantly facilitate the restoration process.

In a short time, in addition to the cleaning work, we also carried out partial excavations. The finds suggest that the monastery of Srvegh had a large community in the High Middle Ages and was very famous like its contemporaries Kirants‘ and Makaravank‘.

Built by the Chalcedonian Armenians, the Srvegh Monastery had its important place in the spiritual and cultural life of the region. We hope that the restoration of the churches and the improvement of the forest road leading to the complex will increase the interest in this monument and that future excavations and various studies will shed light on the role and significance of the monastery complex in our history and cultural life.

МЕРИ САФАРЯН

МОНАСТЫРСКИЙ КОМПЛЕКС СРВЕГ**(Результаты раскопок 2021-2022 гг.)**

Ключевые слова: Тавуш, монастырь Срвег, церковь Св. Креста, часовня св. Богородицы, средневековые, реставрация, благоустройство, раскопки, находки.

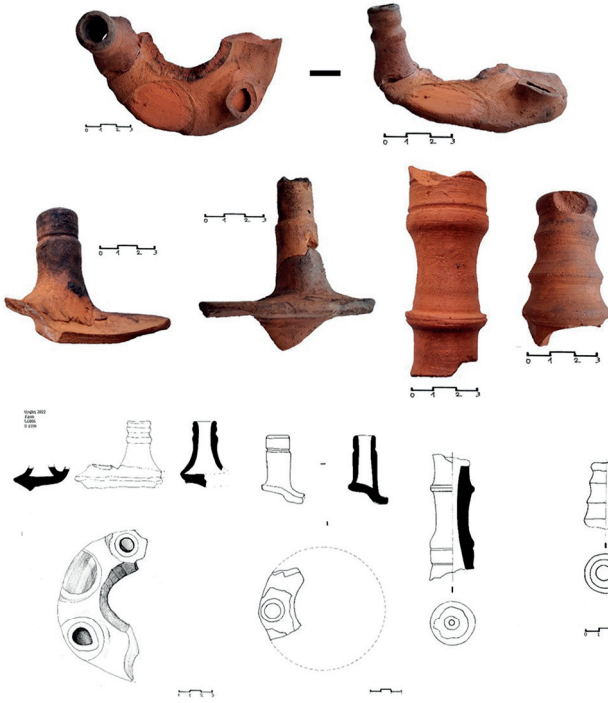
Монастырский комплекс Срвег (XIII-XIV вв.) расположен в общине Айгеовит Тавушской области РА. В рамках государственной программы по фиксации и реставрации памятника экспедиция «Научно-исследовательского центра историко-культурного наследия» в 2021-2022 гг. провела работы по очистке и благоустройству и частичные исследовательские раскопки на территории монастыря. Далее последовала совместная работа архитекторов-реставраторов, инженеров-строителей и геологов под руководством Оганнеса Самаяна над проектом стабилизации и восстановлении комплекса.

Подводя итог, можно сказать, что проведя раскопки на территории монастырского комплекса, мы полностью выполнили поставленные перед ними задачи. В частности, мы выяснили, что главная церковь Св. Креста стоит на естественной скале и что обвалы – результат землетрясений, а не мягких, рыхлых оснований. Это обстоятельство значительно облегчит работы по восстановлению церкви.

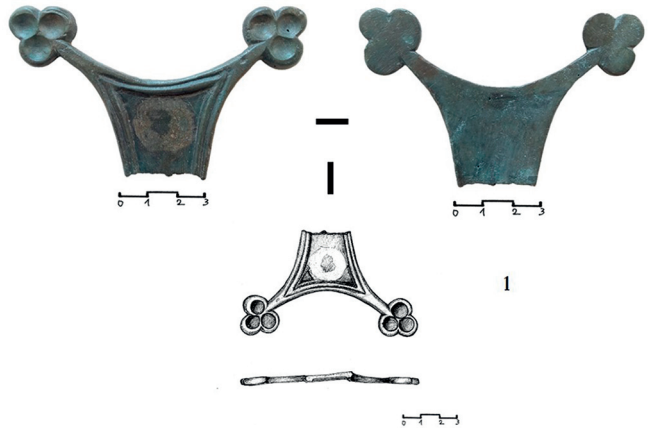
За короткое время, помимо очистки, нами были проведены и частичные раскопки, в результате чего находки позволяют предположить, что монастырь Срвег в развитом средневековье имел многочисленную общину и пользовался большой известностью, как и современные ему монастыри Киранц и Макараванк.

Сооруженный армянами-халкидонитами, Срвегский монастырь занимал немаловажное место в духовной и культурной жизни региона. Мы надеемся, что реставрация церквей и улучшение лесной дороги, ведущей к комплексу, повысят интерес к этому памятнику. Дальнейшие раскопки и исследования прольют больший свет на роль и значение монастырского комплекса в нашей истории и культурной жизни.

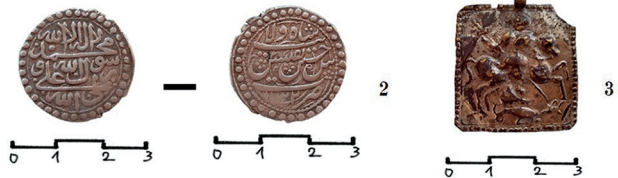
ՄՐՎԵՂԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները)

Աղ. 1. Լուսավորության միջոցներ (լուս. Մ. Սաֆարյանի, գրչ. Թ. Հմայակյանի)

Աղ. 2. Մետաղե առարկաներ.
1. բրոնզե խաչ,
2. արծաթե արասի,
3. արույրե կախիկ
(լուս. Մ. Սաֆարյանի, գրչ. Թ. Հմայակյանի)

Նկ. 1. Վանփ ընդհանուր պատկերը
(օդալուսանկարը՝ Ն. Քալանթարյանի)

Նկ. 2. Ս. Նշան եկեղեցին հարավարևելյան անկյունից

Նկ. 3. Ս. Աստվածածին
մատուռը՝ արևմտյան հակատ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները
(ժողովման պատմութեան համառօտ ուրուագիծ).....5

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աղօթից»-ի 1742-1744 թթ.
տպագրված տարբերակները32

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու ծննդյան թվականն ըստ
իւր եղբորորդի Գրիգորի հիշատակարանի44

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայոց հնագոյն թաղման ծեսերը
(ըստ ազգածին ավանդության տվյալների).....56

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատեր և պարիսպներ. մասնավորի ու հանրայինի միջև
սահմանները Կիլիկյան Հայաստանի փառաբային միջավայրում.....68

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Ինչո՞ւ, ե՞րբ և որքա՞ն են ուսում «Սասնա ծռեր»
էպոսում ու միջնադարյան գրականության մեջ. սնունդն ու ծեսը81

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Անի փառաբի կործանման մասին թուրքական
ավանդագրոյցը և դրա հայկական արմատները.....108

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան.....129

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայ պատմագրության ուսումնասիրման փառաբանական դիտանկյան
ներածական հարցեր.....158

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՋԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԺԳ դարում ընդօրինակված
«Բանի Խմաստասիրաց»-ի շոք տարբեր բնագիր 189

ԱՐՎԵՍ

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Գրիգոր Նարեկացու տեսիլի պատկերագրությունը
(Մանրանկարներից մինչև Մխիթարյան
հայրերի հրատարակությունների փորագրանկարներ) 204

ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

«Հաղորդությունը» Թորոս սարկավազի և Թորոս Տարոնացու
մանրանկարներում 216

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

Սանահինի արհայական-իշխանական հանգստարանները
Ջաֆարյանների տապանատան հնագիտական
պեղումների համապատկերում 225

ՄԵՐԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Սրվելի վանական համալիրը
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները) 235

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ

Արցախի բնակավայրերն ըստ Երուսաղեմի
ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակի հաշվետումարի 252

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Արամ Քերովբեան, *Ջայն Յանապատի. Եկեղեցական
երաժշտության բարեկարգումը ԺԹ. դարու վերջաւորութեան,*
Ակն ընկերակցութիւն, Փարիզ, 2017 271

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

Տաթևիկ Մանուկյան, Գեվորգ Տեր-Վարդանյան (1951-2023)	294
Կարեն Մաթևոսյան, Վարդան Գեվրիկյան (1964-2023)	301
Լինա Պիրադովա, Հայդե Բուշնաուզեն (1939-2023)	309
<i>ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ</i> հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ	311

CONTENTS
BIBLIOGRAPHY**Gevorg Ter-Vardanyan**

The Manuscript Collections of Mashtots Matenadaran 5

Marine Sargsyan

The Versions of the *Prayer Book* by Ghazar Jahkets'i
Printed in 1742–1744 32

HISTORY AND ETHNOGRAPHY**Karen Matevosyan**

The Date of Birth of Catholicos Nersēs Shnorhali
according to the Colophon of his Nephew Grigor 44

Armen Petrosyan

Funeral Rites of Earliest Armenians
(According to Ethnogenic Tradition) 56

Zohrab Gevorgyan

Walls and Fences: Boundaries between the Private
and Public in the Urban Environment of Cilician Armenia 68

Hayk Hambardzumyan

Why, When and How Much They Eat in the Epic
"Sasna Tsrer" and in Medieval Literature? Food and Ritual 81

Samvel Ramazyan

The Turkish Legend about the Destruction of the
City of Ani and its Armenian Roots 108

Haykaz Gevorgyan, Henrik Khachatryan

The Office of Mardpetut'yun and the Mardpet Official 129

Ashot Sargsyan

Introductory Issues Related to the Study of Armenian
Historiography from the Political Aspect 158

PHILOLOGY
Ruzan Poghosyan

- Four Different Copies of “Sayings of Philosophers”
from the 13th Century.....189

ART**Shoghakat Devrikyan**

- Iconography of Grigor Narekats‘i’s Vision
(From Miniatures to Engravings of Mekhitarists’ Publications).....204

Lusine Barseghyan

- Communion of the Apostles in the Miniatures
of T‘oros the Deacon and T‘oros Taronats‘i.....216

ARCHAEOLOGY**Arman Nalbandyan, Diana Mirijanyan**

- Sanahin as a Royal and Princely Cemetery.....225

Meri Safaryan

- The Monastery Complex of Srvegh (Results of excavations 2021–2022).....235

PUBLICATION**Artak Maghalyan**

- The Settlements of Artsakh according to the Donation
Book of the Saint James Monastery of Jerusalem.....252

BOOK REVIEW**Arusiak Tamrazian**

- Aram Kerobian, *A Voice in the Wilderness. Reform of the Church
Music in the Late 19th Century*, Paris, 1917.....271

OBITUARIES

- Tatevik Manukyan**, Gevorg Ter-Vardanyan (1951-2023).....294

- Karen Matevosyan**, Vardan Devrikyan (1964-2023).....301

- Lina Piradova**, Heide Buschhausen (1939-2023).....309

СОДЕРЖАНИЕ

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописные собрания Матенадарана им. Маштоца..... 5

Марине Саргсян

Версии «Молитвенника» Казара Джахкеци,
напечатанная в 1742-1744 гг. 32

ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Карен Матевосян

Дата рождения католикоса Нерсеса Шнорали согласно
памятной записи его племянника Григора 44

Армен Петросян

Похоронные обряды
древнейших армян (по данным этногонического предания)..... 56

Зограб Геворгян

Стены и заборы: границы
между частным и общественным в городской
среде Киликийской Армении 68

Айк Амбарцумян

Почему, когда и сколько едят в эпосе «Сасунские удалцы»
и в средневековой литературе? Еда и ритуал 81

Самвел Рамазян

Турецкое предание о разрушении города
Ани и его армянские корни 108

Айказ Геворгян, Генрик Хачатрян

Ведомство *мардпетутюн*
и должность *мардпета* 129

Ашот Саргсян

Размышления об изучении армянской
историографии в политическом аспекте 158

ФИЛОЛОГИЯ

Рузан Погосян

Четыре разные рукописи
“Изречений философов” XIII века 189

ИСКУССТВО

Шогакат Деврикан

Иконография видения Григора Нарекаци
(от миниатюр до гравюр изданий Мхитаристов)..... 204

Лусине Барсеган

“Причащение апостолов” в миниатюрах Тороса Дьякона
и Тороса Таронаци..... 216

АРХЕОЛОГИЯ

Арман Налбандян, Диана Мириджанян

Санаин как царская и княжеская усыпальница..... 225

Мери Сафарян

Монастырский комплекс
Срвег (результаты раскопок 2021-2022 гг.)..... 235

ПУБЛИКАЦИЯ

Артак Магальян

Поселения Арцаха согласно книге пожертвований
иерусалимского монастыря свв. Иаковов..... 252

РЕЦЕНЗИЯ

Арусяк Тамразян

Арам Керобян, *Глас в пустыне. Реформа церковной
музыки в конце XIX века*, Париж, 2017..... 271

НЕКРОЛОГИ

Татевик Манукян, Геворг Тер-Варданян (1951-2023)..... 294

Карен Матевосян, Вардан Деврикан (1964-2023)..... 301

Лина Пирадова, Хайде Бушхаузен (1939-2023)..... 309

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 35

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 35

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 35

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ներսես Շնորհալի, Մանրուսմունք (Գրիմ), 1352 թ., ՄՄ 591
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Զախսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 20

տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/